

KIRGIZİSTAN'DA EFSANE İLE GERÇEK ARASINDA KALAN BİR TARİHİ ESER: TAŞ RABAT

A Historical Monument in Kyrgyzstan between Myth and Reality: Tash-Rabat

Таш-Рабат - исторический памятник в Кыргызстане оставшийся между легенды и реальность

Cengiz BUYAR*

Gazi Türkiyat, Bahar 2014/14: 105-126

Özet: Taş Rabat, Orta Asya'nın en eski tarihî-mimari eserlerinden biridir. 19. yüzyılda Çokan Valihanov'un seyahat raporları neticesinde ilim âlemi tarafından tanınmıştır. Günümüz Kırgızistan'ının At Başy kasabasından 80 kilometre uzaklıkta, Çin sınırına yakın bir yerde bulunan Taş Rabat, ilerleyen tarihî süreçte birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Bununla birlikte Taş Rabat ile ilgili kazı ve malzeme analizi çalışmaları ancak 1978-1982 yılları arasında gerçekleştirilebilmiştir. Yapılan bütün çalışmalar neticesinde bu tarihî yapı ile ilgili iki temel problem ortaya çıkmıştır. Bunların ilki yapının ne zaman, diğeri de hangi fonksiyonu icra etmek için yapıldığıdır. Bir grup araştırmacı binanın 15. yüzyılda yapıldığını, son dönem araştırmacıları ise 10.-12. yüzyıllarda yapılmış olabileceğini öne sürerler. Bunun yanında Taş Rabat'ın bir Budist tapınağı, Nestüri Hristiyanlarına ait manastır ve Karahanlılar dönemine ait kervansaray olarak yapıldığına dair iddialar bulunmaktadır. Taş Rabat ile ilgili bu meseleler Orta Asya ile ilgili diğer problemlerle de ilişkilidir. Taş Rabat bilhassa maddi kültür değeri olması açısından bölge tarihiyle ilgili farklı tarih yaklaşımlarında ve meselelerinde dayanak noktası yapılmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmada Taş Rabat üzerine yapılan çalışmalar, konuyla ilgili problemler, tarihî yapının mimari özellikleri, ortaya çıkan efsaneler ve günümüzde Taş Rabat çevresindeki günlük hayat ile ilgili meseleler ele alınmıştır. Taş Rabat ile ilgili yapılan çalışmalar etraflı bir şekilde değerlendirilmiş, tarihî eser yerinde incelenmiş, bölge halkıyla görüşmeler yapılmıştır. Konuyla ilgili meselelerin temelinde ribat kavramının ve fonksiyonlarının tam olarak anlaşılmasının yattığı görülmüştür. Bu noktadan hareketle Taş Rabat'ın bir ribat olarak inşa edildiği ve fonksiyonlarının da bu müesseselerinkine paralel olarak dönüştüğü ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Taş Rabat, kervansaray, Nestürlük, Kırgızistan, Orta Asya

Abstract: Tash-Rabat is one of the oldest historical-architectural monuments of Central Asia. It was acknowledged by the academic society as a result of Chokan Valikhanov's expeditions, in the 19th century. Tash-Rabat, which is located in recent Kyrgyzstan, near to the Chinese border, 80 km. from At Bashy town, attracted attention of many researchers in the historical process. Additionally, excavations and material analyzes were only carried out in 1978-1982. After all studies, two fundamental problems about this historical building arose. Firstly, when the building was constructed, and secondly, what their function was. Some researchers argue that the building was constructed in the 15th century; recent researchers argue that it might be constructed in 10-12th centuries. In addition to it, there are some arguments that Tash-Rabat was a Buddhist temple, Nestorian monastery or a caravanserai from the Karakhanid period. These questions about Tash-Rabat are related to other questions about Central Asia. Tash-Rabat - especially because of its material cultural value - is sought to be used as a point of reference in different views and problems on the history of the region. In this study, different studies on Tash-Rabat, problems about the issue, architectural characteristics of

* Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek / KIRGIZİSTAN. cengizbuyar@gmail.com

the historical building, resulting myths and recent issues on the daily life around Tash-Rabat are examined. Studies on Tash-Rabat are evaluated comprehensively, historical building is investigated on ground and interviews were conducted with the local people. It has been verified that the fundamental problem was that the meaning and function of a ribat was not clearly understood. Thus, Tash-Rabat was constructed as a ribat, and its functions had transformed accordingly.

Key words: Tash-Rabat, caravanserai, Nestorianism, Kyrgyzstan, Central Asia

Аннотация: Таш-Рабат – один из самых древних историко-архитектурных памятников в Средней Азии. Научный мир узнал о нем в результате отчетов поездки Чокана Валиханова в 19 в. В дальнейшем многие исследователи обратили внимание на данный памятник, находящийся в Кыргызстане в 80 км от села Ат-Баши. Вместе с тем, археологические раскопки и анализ материалов были проведены только в 1978-1982 гг. В результате исследований появились две основные проблемы, связанные с этим сооружением: первая – дата, второе – функция этого сооружения. Некоторые исследователи относят время сооружения к 15 в., а исследователи более поздних времен предполагают, что сооружение было построено в 10-12 вв. Вместе с тем, имеются различные версии о происхождении данного архитектурного построения; возможно, что был либо буддийский храм, либо несторианский монастырь, либо караван-сарай, относящийся к периоду караханидов. Данная статья посвящена изучению и анализу происхождения историко-архитектурного памятника Таш-рабат, его архитектурных особенностей.

Ключевые слова: Таш-рабат, каравансарай, несторианства, кыргызстан, Средняя Азия

Giriş

Kırgızistan coğrafyasındaki tarihî mimari eserlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte günümüze kadar var olma mücadelesini kazananlar büyük ehemmiyete sahiptirler. Bunlar yapıldıkları dönemden günümüze kadarki yaşanan olayların tanığı, aynı zamanda da günümüzden geçmişe ışık tutarak tarihin aynası olma vazifesini yerine getirirler. Taş Rabat, Burana minaresi ve kalıntıları, Özgön tarihî eserler kompleksi, Manas, Şabdan Baatır, Şah Fazıl, Safid Bulend, Arslan Baba, Sulayman Too türbeleri Kırgızistan'daki sayılı mimari yapılardan başlıcalarıdır. Bu eserlerin büyük çoğunluğu zaman içerisinde tahrip olmuş 20. yüzyılda yapılan ilmî çalışmalar neticesinde restore edilerek tamamen yok olmaktan kurtulmuştur. Bu mimari eserler içerisinde Taş Rabat'ın da ayrı bir önemi vardır. Günümüzdeki At Başı kasabasından 80 kilometre ve Torugart yolundan 15 kilometre uzaklıkta, Kara Koyun vadisinin derinliklerinde, eski Orta Asya mimari eserlerinden biri olan Taş Rabat bulunur. Bölge halkı bu yapıyı *Taş Üy* yani taş ev olarak da adlandırır. Bu tarihî eser günümüzde bölge halkı tarafından tarihî bir kervansaray olarak görülmekle birlikte ne zaman ve hangi amaçla yapıldığıyla ilgili açık bilgiler mevcut değildir. Bununla birlikte bölge halkı arasında Taş Rabat ile ilgili birçok efsanenin dolaştığını belirtmek gerekir. Bu efsaneler yazıya aktarıldıktan sonra zamanla gerçek gibi kabul görmüş yapılan ilmî çalışmalarda referans olarak gösterilmeye başlanmıştır. Gün geçtikçe ilgi odağı haline gelen Taş Rabat ile ilgili çalışmalar günümüzde de devam etmekte olup son yıllarda kazı çalışmalarına da başlanmıştır.

Resim 1: Taş Rabat (Fotoğraf: Cengiz Buyar)

1. TAŞ RABAT İLE İLGİLİ KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Bazı araştırmacılar Taş Rabat ile ilgili ilk bilgilerin, klasik kaynaklardan Mirza Muhammed Haydar'ın *Tarih-i Raşidî* adlı eserinde yer aldığını kabul etmekte, bir kısım araştırmacı da bunu tamamen reddetmektedir. Bu eserin konuyla ilgili bölümünün etraflı bir şekilde burada değerlendirilmesi, bir takım yanlış bilgilerin ve değerlendirmelerin konunun başında ortadan kaldırılması açısından uygun olacaktır. S. Ya. Peregodova *İstoriya Kirgizskoy SSR (I. cilt)* adlı çalışmanın 1968 tarihli baskısındaki *Tarih-i Raşidî*'nin Taş Rabat ile ilgili bölümünün "Muhammed Han, Çatır gölün kuzey geçidinde bir ribât inşa ettirdi. Bu binanın yapımında benzeri ancak Keşmir'deki imaretlerde kullanılan büyük taşlar kullandı. Bu ribâtın 20 gez¹ (yaklaşık 15 metre) yüksekliğinde 6 kapısı var. Ana kapıdan içeri girdiğinde sağda, 30 gezlik (22.5 metre) bir koridor mevcuttur. Bu koridorda [sonunda] 20 gez (15 metre) yüksekliğinde çok güzel bir kubbe yapılmıştır. Geçişler kemerlidir. Onun (ribâtın) batı tarafında 15 gezlik (11.25 metre) mescit vardır. Onun etrafında 20 kapı bulunur. Bütün yapı taştan yapılmıştır. Kapıların üzerindeki büyük taş blokları Keşmir'deki binaları görene kadar beni hayretler içinde bırakmıştı." (İstoriya Kirgizskoy SSR I, 1968: 222-223) şeklindeki çevirisine dayanarak bir takım değerlendirmeler yapar. Peregodova, metindeki tasvirlerin detaylandıkça Haydar'ın anlattığı ribatın Taş Rabat olma ihtimalinin çok zayıf, bu arada adı anılan Muhammed Han'ın (1408-1415), Doğu Türkistan merkez olmak üzere kurulan Moğol devletinin hanı olabileceğini belirtir. Taş Rabat'ın sadece bir girişinin, yanlarda iki koridorunun olması ve Haydar'ın eserindeki ayrıntılı tasvirlerin Taş Rabat'ın mimarisi ile birçok noktada farklılık arz etmesini bunlara delil olarak gösterir. Tasvir edilen yerin tamamen başka bir yer olduğunu, O. F. Akimuşkin'in, Muhammed Haydar tarafından verilen hemen

¹ 1 gez, 60 cm ile 80 cm arasında değişmektedir. Burada 1 gez 0.75 cm olarak hesaplanmıştır.

hemen aynı bilgilerin Şah Mahmud Çuras tarafından alınarak tekrar edildiğine dair tespitlerini ifade eder (Peregudova, 1989: 12-13; ayrıca bkz. Akimuşkin 1976: 226, 314).

Mirza Muhammed Haydar Duğlatı'nın eserinin İngilizce (Dughlat, 1875), Rusça (Haydar, 1996; Dulati, 1999; İstoriya Kirgizskoy SSR I, 1968) ve Türkçe (Duğlat, 2006) çevirilerinde bir takım farklılıklar bulunmaktadır. İlk tespit bunların çeviri hatalarından kaynaklanabileceğini ortaya koymaktadır. Çevirilerde, binanın 6 girişinin, girişten sonra sağa döndüğünde bir koridorun, batı kısmındaki mescidin 20 tane kapısının olması ve verilen ölçüler en mühim farkları teşkil etmektedir.

Tarih-i Raşidî'nin Taş Rabat ile ilgili bu kısmının Farsça metni şu şekildedir: "Muhammed Han, Çatır göl geçidinin kuzeyine bir ribat inşa ettirdi. Bu binanın yapısında benzeri sadece Keşmir'deki binalarda rastlanılan büyük taşlar kullanılmıştır. Bu ribatın 20 gez [yaklaşık 15 metre] yüksekliğinde tak kapısı vardır. Tak kapıdan geçilip içeriye doğru 30 gezlik koridor boyunca [yaklaşık 22.5 metre] ilerlendiğinde yaklaşık 20 gez [yaklaşık 15 metre] yüksekliğinde güzel bir kubbe, kubbenin önünde bir koridor vardır, kubbenin ve koridorun etrafı boyunca kullanışlı hücreler yapılmıştır, batı tarafında 15 gezlik [yaklaşık 11.25 metre] [yüksekliğinde] bir cami yapılmıştır, onun² 20'den fazla kapısı mevcut olup bunların hepsi taştan yapılmıştır. Bütün kapıların üzerine tek parçadan oluşan taşlar yerleştirilmiştir. Keşmir'deki yapıları görene kadar bu bina bana fevkalâde bir yapı olarak görünmüştü. Çatır Göl geçidini, bu ribatın adıyla yani Taş Rabat olarak da adlandırıyorlar." (Duğlat 1335:207-208). *Tarih-i Raşidî*'deki bu bilgiye göre tasvir edilen yer, günümüzdeki Taş Rabat ile ölçüler haricinde büyük oranda örtüşmektedir. Fakat kesin olarak burayı tasvir ediyor şeklinde bir neticeye varmak da zor görünüyor. Ancak S. Ya. Peregudova'nın kullandığı çeviriden hareketle yaptığı değerlendirmelerin bir kısmının hatalı olduğu ortadadır (bkz. Peregudova 1889: 12-13).

Taş Rabat ile ilgili ilk çağdaş bilgileri meşhur bilgin Çokan Valihanov verir. 1859 yılında Kaşgar dönüşünde Taş Rabat güzergâhını kullanan Valihanov, 18 Mart 1859 tarihli *Kaşgar Günlüğü*'nde, Doğu'da, büyük yollar üzerinde seyahat edenlerin barınması için kurulan yerlere genel itibari ile *rabat* (ribat) dendiğini ve bu gibi yerlerin Allah rızası için yaptırıldığını ifade eder. Buhara hanlarından Abdullah Han'ın bu tarz hayratlar yaptırmasından dolayı Taş Rabat'ı da onun yaptırdığının söylendiğini belirtir. Taş Rabat'ın, genel bir tasvirini yapar. Dağlı Kırgızların kışın binanın odalarına koyun sürülerini yerleştirdiklerini ifade eder. Binanın iç ve dış cephelerinin sıvalı olduğu, bilhassa iç duvarlardaki sıvaların üzerinde motifli süslemelerin ve Arapça yazıların bulunduğunu anlatır. Ayrıca binanın kabaca bir de plânını çizer (Valihanov 1985: 27-28).

² Farsça metinde *onun* ibaresi ile cami kastedilmektedir. Ancak 20 kapısı olan bir cami mimarisinin olması mümkün değildir. Dolayısıyla istisna hatasının olabileceği ve binanın odalarının 20'den fazla kapısı olduğunun ifade edilmek istendiği düşünülebilir.

1879 yılında bölgede araştırmalar yapan A. M. Fetisov, binanın etrafında Dunganlara ait çok sayıda yeni mezarın bulunduğunu ve bunların da 1877 yılında Dungan İsyanı neticesinde Kaşgar'dan yapılan toplu kaçış esnasında hayatını kaybedenlere ait olduğunu belirtir. Fetisov da yerlilerin, Taş Rabat'ın Abdullah Han tarafından beş yüz yıl önce yaptırıldığına dair verdikleri bilgileri nakleder (Peregudova 1989: 4).

1886 yılında Taş Rabat'ı ziyaret eden N. L. Zeland eserinde binanın önce genel bir tasvirini yapar. Kendisinden 15 yıl önce yani 1871 yılında buradan geçen Rus kumandan Volkov'un, binanın duvarlarında üç başlı at ve beş başlı bir ejderhanın tasvir edildiği ifadelerini naklettikten sonra kendisinin bu tasvirleri tespit edemediğini, bunun ise tasvirlerin bulunduğu sıvanın dökülmesinden kaynaklanabileceğini belirtir. Bina ile ilgili bu bilgileri verdikten sonra Zeland, Taş Rabat "Kim tarafından ve hangi amaçla inşa edilmiş olabilir? Bir kale veya ev olamaz. Hapishane olma ihtimali ise daha da zayıf. Böyle uzak ve uygun olmayan bir yerde bir hapishane kimseye gerekmez. Yapılış şekli bakımından zaten buna hiç benzemiyor. Kilit takılabilecek yerlerin izleri dahi yok. Daha ziyade böyle bir yerde bu yol üzerinden seyahat eden kervanlar için yapılmış bir yapı olduğu düşünülebilir. Fakat fiziki yapısı tamamen kendine has, tamamen kervansaray veya ribat olarak da yapılmışa benzemiyor. Bu kadar harcama yaparak ulaşılması zor bir yere, tecrit edilmiş bir hücre yapmak ve dünyadan tamamen koparmak kimin aklına gelebilir?" şeklinde sorular sorduktan sonra eğer kervansaray olarak kullanılsa idi hayvanlar için ayrıca bir yer yapılması gerektiği, mimari yapısının daha ziyade bir manastıra benzediği şeklinde değerlendirmeler yapar. Nihayetinde ise Taş Rabat'ın buradan geçenlere barınak imkânı da sağlayan, Hristiyanlara ait bir manastır olabileceği, Yedisu vadisinde Nesturî Hristiyanlarına ait mezarların bulunmasının da bunu desteklediği şeklindeki fikirlerini ifade eder (Zeland 1888: 22-23).

A. N. Aristov, Taş Rabat ile Cambul şehrinin 40 km doğusunda bulunan Ahır Taş'ı karşılaştırarak bu eserin fonksiyonları ve yapılaşma amaçlarıyla ilgili bir fikre varmaya çalışır. O, F. R. Osten-Saken'in buranın bir kervansaray, N. L. Zeland'ın manastır olabileceği ile ilgili görüşlerini belirttiğinden sonra Paşino'nun görüşünü desteklediğini ve Taş Rabat'ın şüphesiz bir dinî fonksiyonunun olabileceğini ifade eder. Bununla birlikte Aristov, Paşino'nun bu binayı Hoca Ahmet Yesevî'nin müridlerinin yaptırmış olabileceği görüşüne ise karşı çıkarak binanın fizikî yapısı ve bilhassa küçük hücrelerinden hareketle buranın Hindistan kökenli Budist tapınaklarının tipik özelliklerine sahip, dolayısıyla Budist tapınağı ve bölgede faaliyet gösteren Budist misyonerlerin konaklama noktalarından biri olduğunu iddia eder (Aristov 2001: 270-281).

V. V. Bartold, Kırgızlar arasında Taş Rabat'ı yaptırmanın Moğolistan devleti³ hanı Muhammed Han olduğu şeklinde rivayetlerin dile getirildiğini (Bartold 1963: 513),

³ Rus veya Rusça tarih çalışmalarında Çağatay Hanlığı sonrası, günümüz Doğu Türkistan, Güney Doğu Kazakistan ve Kırgızistan'ın değişik bölgelerine 1347-1600'lü yılların sonuna kadar hâkim olan, kurucusu

bunun yanında yerli halkın efsanevî bir rivayet olarak da Manas destanının kahramanlarından Koşoy'un Çinlilerle mücadelesi sürecinde, Çinlilerin Taş Rabat'ı yaptığı ile ilgili rivayetleri aktardıklarını belirtir. 1893-1894 yılları arasında Orta Asya'ya yaptığı seyahat raporunda Taş Rabat ile ilgili kısa bilgiler veren Bartold, raporunun sonuna bu eserin fotoğraflarını da eklemiştir (Bartold 1966: 59).

Taş Rabat ile ilgili ilk etraflı çalışmayı N. N. Pantusov yapar. Taş Rabat'ın mimari ölçümlerini ve teferruatlı planlarını çıkarır (bkz. resim 1), yapı malzemeleri ile ilgili bilgiler verir. Binanın duvarlarına yazılmış olan "*Andicanlı sart Karankul bek 2 arkadaşıyla 1803 yılında buradan geçti; 1813 yılında Kaşgarlı sart Musa Sofu 30 arkadaşıyla buradan geçti; 1873 yılında Kaşgarlı sart Molla Sait Faziyev 140 adamıyla buradan geçti.*" şeklindeki Arap harfli yazıları okur. Taş Rabat'ı da içerisine alan vadinin bölge halkı tarafından hem Kara Koyun hem de Taş Rabat olarak adlandırıldığını ifade eder. Ayrıca bölgedeki ırmağın ve dağ geçidinin de Taş Rabat ırmağı ve geçidi olarak adlandırıldığını belirtir. Pantusov, Taş Rabat adının aslında binanın buraya yapılmasından sonra kullanılmış olabileceği fikrini öne sürer. Bölgedeki Kırgızların Taş Rabat'a *taş üy* de dediklerini, binayı yaptıranın Buhara emirlerinden Abdullah han veya Emir Timur olabileceğini, Abdullah hanın hâkimiyeti döneminde bölgede Taş Rabat da dâhil olmak üzere 1001 ribat yaptırıldığı rivayetlerini aktardıklarını söyler. Pantusov çalışmasının son kısmında bölge halkının Taş Rabat ile ilgili anlattığı ve ayrıca A. Voytsehoviç'in burayla ilgili yayımladığı iki efsaneyi aktarır (Pantusov 1916: 5-8).

Bu ilk yapılan araştırmalardan sonra Taş Rabat ile ilgili çalışmalara 1940 yılında tekrar başlanır. G. A. Sutyagin, M. G. Polişçuk, V. K. Zmiyevskiy gibi mimarlardan oluşan bir grup binanın fotoğraflarını çeker, ölçülerini alır, mimari planını çıkarır. Bu araştırma ekibi, yaptığı incelemeler neticesinde Taş Rabat'ın, hem cami, hem bir istihkam alanı, hem de yolcuların konakladığı bir kervansaray olduğu, 1485-1508 yıllarında Kaşgar hanı Sultan Mahmud han tarafından yaptırılmış olabileceği ile ilgili bilgiler verir (Zmiyevskiy 1940: 4'den naklen Peregudova 1989: 6).

Taş Rabat, Tanrı Dağları bölgesinde 1944 yılında araştırmalar yapan meşhur arkeolog, şarkiyatçı A. N. Bernştam'ın da ilgisini çekmiştir. Taş Rabat'ın kubbe kısmını yurtların tündük kısmıyla özdeşiren Bernştam, yapıda bölgenin konargöçer halklarının yaşayış şekillerini yansıtan çok sayıda ögenin bulunduğunu, mimari şeklinin genel itibari ile Orta Asya halklarının ortaya koyduğu mimari özellikleri yansıttığını belirtmiştir. 1944 yılı sonbaharında buradan Kaşgar yönüne yaptıkları seyahat esnasında izledikleri güzergâha yoğun bir karyagıldığını, Atbaşı sıradağlarını tamamen kar kaplamasına rağmen Taş Rabat'ın bulunduğu vadiye çok az kar yağdığını ve buranın açık alana nazaran rüzgâr ve kara karşı korunaklı olduğunu gözlemledikle-

Tuğluk Timur (1348 – 1363) kabul edilen Çağatay soyundan olan hanların iktidarına *Mogulistan Devleti* sonra *Moguliye* veya *Memleket-i Moguliye* denilmekte ve bu dönem bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Türkçe literatürde Çağatay hanları, Doğu Çağatay Hanlığı, İngilizce literatürde *Chagataid* ve *Moghul* hanlığı şeklinde adlandırılmaktadır.

rini ifade etmiştir. Bernştam, Taş Rabat vadisinden Torugart'a varış yolunun inişli çıkışlı olmasına rağmen korunaklı olduğunu, dolayısıyla da kervanların bu yolu kullandığını ve Taş Rabat'ın bir kervansaray olabileceğini ama fonksiyonunun tam olarak tespit edilmesinin gelecekteki araştırmacıların işi olduğunu söyler (Bernştam 1997: 358-360).

1950'li yıllarda Taş Rabat üzerine araştırmalar yapan G. A. Pugaçenkova, binanın 1408-1415 yılları arasında Moğolistan devleti hanı Muhammed tarafından yaptırılmış olabileceğini ve içerisinde bir mescit olan ribat olduğu görüşünü dile getirir (G. A. Pugaçenkova 1952: 217'den naklen Peregudova 1989: 7). Yine konuyla ilgili olarak B. N. Zasıpkin de çalışmalar yapmış, binanın 15. yüzyıla ait ve Semerkandlı ustalar tarafından inşa edilmiş olabileceği ile ilgili değerlendirmeler yapmıştır. Binanın Uluğ beyin 1414 yılında Fergana'yı ele geçirmesine bağlı olarak bölgede askeri birliklerin kalacakları istihkâm mevkilerinin inşa edilmesi amacı güdülerek yaptırılmış olabileceğini belirtir (Zasıpkin 1954: 141-147'den naklen Peregudova 1989: 7). Ancak Zasıpkin binanın yapılış amacını bu çalışmasında açık bir şekilde izah edemez.

Hayli yıkılmış durumda olan Taş Rabat'ı araştırmak üzere 1960 yılında B. E. Nusov, V. A. Golubev ve B. V. Çurlyayev'den oluşan mimar grubu çeşitli çalışmalar yürütürler. Bu ekip, çalışmalarını neticesinde Taş Rabat'ın, Semerkand'daki binaların mimari özellikleriyle benzerlik gösterdiği, Timurlular ile Çin arasındaki ticaret ve elçilik faaliyetlerinde kullanılan bir istihkâm olabileceği şeklinde değerlendirmeler yapmıştır. B. E. Nusov, buranın ticaret kervanlarının kısa süreli kaldıkları, sınırda yer alan bir yapı olarak inşa edilmiş olabileceğini, burada tüccarların, elçilerin ve misyonerlerin konaklamış olduklarını ifade eder (Nusov 1971: 47, 42-43). 1972 ve 1976 yıllarında Kırgızistan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından Taş Rabat'ı incelemek üzere araştırma heyetleri görevlendirilmiştir. Bu heyetlerin incelemeleri neticesinde binanın iç duvarlarında 1848 tarihli "Sevgili eşim için burada Kuran Hatmi yaptırdım." şeklinde bir yazı okunmuştur. Bu inceleme heyeti de buranın daha ziyade ibadet amaçlı kullanılan bir yer olduğu şeklinde görüş bildirmiştir (Peregudova 1989: 7-8). 1982 yılında V. M. Ploskih ve V. Ya. Galistskiy de Taş Rabat ile ilgili araştırmalar yapmışlar fakat herhangi yeni bir bilgi ortaya koyamamışlardır (Peregudova 1989). Günümüzde Taş Rabat ile ilgili en geniş çalışma S. Ya. Peregudova'ya aittir. Taş Rabat'ta arkeolojik kazılar yapmış, buradan çıkan malzemeleri tahlil etmiş, dönemine kadarki yapılan çalışmaları etraflı bir şekilde değerlendirmiş, bölgede yaptığı incelemelerle önceki bilgileri karşılaştırarak yeni neticeler ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla birlikte son dönemde konuyla ilgili olarak Cumamedel İmankulov Taş Rabat'ta yaptığı araştırmalar neticesinde konuyla ilgili mühim değerlendirmeler ortaya koymuştur (İmankulov, 2000). Yu. S. Hudyakov (Hudyakov, 2009), S. G. Klyaştorny, V. M. Ploskih ve V. P. Mokrnin'in Taş Rabat'ı Orta Asya'da Hristiyanlığın gelişim süreci içerisinde ele aldıkları ve yapının bir manastır olduğunu iddia ettikleri makalelerini belirtmek yerinde olacaktır (Klyaştorny-Ploskih-Mokrnin, 2013). Nüvizmat Aleksandr Kamuşev'in, Katalon haritasında gösterilen kilisenin Taş

Rabat olduğunu iddia ettiği yazısı da popülist ve farklı bir yaklaşım ortaya koymaktadır (Kamışev, 2009). Arkeolog Kubatbek Tabaldiyev Taş Rabat'ın, Mirza Muhammed Haydar Duğlatı'nın (Taşkent 1499 - Keşmir 1551) eserinde belirtilen kervansaray olduğunu belirtir (Tabaldiyev 2011: 215). Ayrıca kendisinin yaptığı arazi araştırmaları neticesinde Çatır Köl'ün etrafında Taş Rabat'tan başka hiçbir yapının kalıntısının dahi bulunmadığını ifade etmektedir.

2. KONUNUN PROBLEMLERİ VE DEĞERLENDİRMELER

Taş Rabat ile ilgili yapılan araştırmalarda ortaya çıkan birçok mesele tam anlamıyla uzun süre açıklığa kavuşturulamamıştır. Bunların başında binanın *ne zaman* yapıldığı meselesi gelir. Bu konu üzerinde görüş bildiren Ç. Valihanov, A. M. Fetisov, N. L. Zeland, V. V. Bartold, N. N. Pantusov ve A. N. Bernştam daha ziyade bölgede anlatıla gelen rivayetler doğrultusunda binanın yaklaşık olarak 15. yüzyılda yapıldığını dile getirirken, B. K. Zmiyevskiy, B. N. Zasıpkin, V. E. Nusov, G. A. Puğaçenkova, V. M. Ploskih, V. Ya. Galitskiy gibi ilim insanları da bölgede yaptıkları çalışmalar neticesinde yine aynı şekilde Taş Rabat'ın 15. yüzyılda yapılmış olduğu görüşünü ifade ederler. Bunun yanında S. Ya. Peregodova binanın 10.-11. yüzyılda (Peregodova 1989: 48, 65), C. İmankulov ise 11.-12. yüzyılda Karahanlılar döneminde yapılmış olduğunu ileri sürer (İmankulov 2000: 119).

Taş Rabat'ın yapılış dönemi ile ilgili meselenin yanında *hangi amaçla* yapılmış olduğu da yine konuyla ilgilenen ilim adamları tarafından uzun süre tartışılmıştır. Konuyla ilgili ilmî araştırmalar yapan birçok araştırmacının, N. L. Zeland'ın Taş Rabat ile ilgili kendisine sözlü olarak aktarılan rivayetler doğrultusunda Taş Rabat'ın Nesturî Hristiyanlarına ait bir manastır olabileceği ile ilgili iddiasını tekrarlamaları bu meseledeki en ilgi çekici husustur (Orta Asya'da Nesturî Hristiyanlık için bkz. Bartold 1964: 265-314; Comneno 1997). Taş Rabat ile ilgili en kapsamlı çalışmayı yapan Peregodova'nın, 10.-11. yüzyıllarda Karahanlılar döneminde Semerkantlı ustalar tarafından yapıldığını, mimari bakımdan Maveraünnehir ve çevresindeki eserlere çok benzediğini ileri sürdüğü bu eserin bir manastır olarak inşa edildiği görüşüne katılması da çelişkili bir durum arz eder. S. G. Klyaştorıy, V. M. Ploskih ve V. P. Mokrınnin, *Orta Asya'da Erken Dönemlerde Hristiyanlık ve Türk Dünyası* adlı yazılarında Taş Rabat'ı Orta Asya'daki Hristiyan mimarisinin en güzel yapılarından biri olarak tanımlarlar (Klyaştorıy, Ploskih, V. P. Mokrınnin: 2013). Yu. S. Hudyakov da aynı şekilde Taş Rabat'ın bir Nesturî manastırı olabileceğini belirtir. Bunun yanında V. V. Bartold (Bartold 1966: 75-76) ve Klyaştorıy'ın verdiği bilgilerden hareketle Aleksandr Kamışev, Taş Rabat'ın aslında 1375 tarihli Katalon haritasında Isık Gölün kenarında gösterilen St. Matthew kilisesi olduğu, bu kiliseyi yapanların da Hristiyan misyonerliği yapan Ermeniler olabileceği iddiasını ileri sürer.

Taş Rabat'ın bir Nesturî manastırı olduğu hususunda *referans teşkil eden kaynaklar* genel itibari ile problemlidir. Bunlardan biri N. N. Pantusov'un aktardığı Urmiyeli başpapaz Mişak Abram'ın, Taş Rabatı ziyareti esnasında burada "Süryani alfabesiyle yazılmış bir mezar taşının bulunduğu" dair verdiği bilgilerdir (Pantusov 1916: 7). Yalnız Pantusov, Taş Rabat'ı ziyareti ve incelemeleri neticesinde burada böyle bir mezar taşı bulamadığını belirtir. Ayrıca C. İmankulov Mişak Abram'ın aslında bölgeye hiç gelmediğini iddia eder (İmankulov 2000: 118).

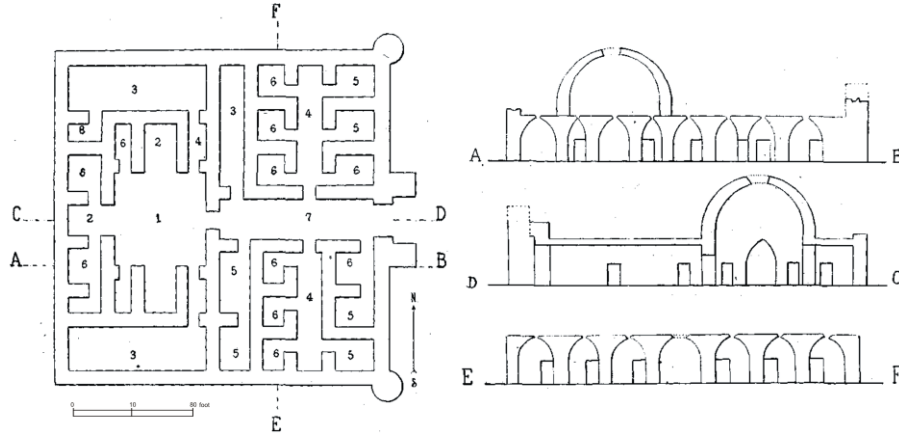
Taş Rabat adı, *taş* ve *rabat* kelimelerinden oluşur. Rabat, Arapça *ribat* kelimesinin bölgedeki teleffuz şeklidir. Bu kelime müstahkem, konak, tekke, sağlam yapı, kervansaray gibi anlamlara gelir (Develioğlu 2000: 892). Bu bağlamda Taş Rabat'ın yapılaşma amacı ve fonksiyonlarıyla ilgili meseleleri açıklayabilmek için ribatların gelişim süreçlerini ve Orta Asya'da yaygınlaşma dönemlerini bilmek faydalı olacaktır. İslam tarihinde ribatla ilgili ilk bilgi Kuran-ı Kerim'de yer alır. Enfal suresi 60. ayette "Onlara karşı kuvvetlerinizi ve atlarınızın bulunduğu ribatlarınızı (*min ribâti'l-hayli*) tahkim ediniz, denir." Buradan hareketle İslam tarihinin başlangıç dönemlerinde, cihâd için hazır bulundurulmuş binek hayvanlarının tutulduğu yerler için ribat tabirinin kullanıldığı anlaşılıyor. İlerleyen süreçte ribatın, elçilerin bineklerini değiştirdikleri yer ve kervansaray anlamlarında kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Dolayısıyla ribat, İslam tarihinin ilk dönemlerinde, İslamî müesseseleşme geleneğinin bir unsuru olarak dinî ve askerî fonksiyonlar icra eden müesseselerin adı haline gelir (Marçais 1964: 734). Ribatların hızlı bir şekilde geniş bir coğrafyaya yayıldığı dönem 9. yüzyıldır. Bilhassa İslâm coğrafyasının birçok yerinde kurulan bu müstahkem yapılar orduların toplandığı, hazırlandığı ve savaş bölgelerine askerî sevkîyatların yapıldığı yerlerdir. Barış zamanlarında buralarda kalan askerler ribatların güvenliğini sağlar, askerî talimler yapar, bunun yanında da başlarındaki imamların, şeyhlerin idaresinde dinî zikir ve ibadetle meşgul olurlardı. İslam devletinin sınırları genişledikçe ribatların askerî özelliği ve önemi ön plana çıkarken barış ve huzurun tesis edildiği bölgelerde ise ribatların fonksiyonları dönüşüme uğrar. Bu yapılar dinî eğitim veren, riyazet ve zikir mekânları haline gelir. Bilhassa 11. yüzyıldan itibaren doğuda gelişen tasavvuf ve sûfî tarikat kültürüyle birlikte barış sağlanan bölgelerdeki ribatların yeni bir varlık sebebi ortaya çıkar. Bu yapılar İran coğrafyasından başlayarak bundan sonra zaviye ve tekke olarak kullanılmaya başlanır (Marçais 1964: 735-736).

Bilhassa Gazneliler döneminden itibaren ribat inşaa etme çalışmalarının yaygınlaştığı görülür. Bu ribatlar 9. yüzyılın sonu ve 11. yüzyılların başında Orta Asya'daki önemli ticaret yollarının üzerinde başta olmak üzere yaygın bir şekilde bulunuyordu. Ribatlar bu bölgelerde tamamen birer kervansaray görevi görmekte idiler. Büyük Selçuklu Devleti döneminde de ribatların sayısı devamlı sùrette artmıştır. Nizamül Mülk, Siyasetnâme'sinde ticaret yolları üzerinde büyük ribatların yaptırılmasını hükümdarların başlıca görevleri arasında ifade eder. Türkistan bölgesindeki en eski ribat kalıntılarının başında Semerkand'ın güneyinde Tirmiz yakınlarındaki ribat

yıkıntıları gelir. Bundan başka Merv civarındaki 1080 yılına ait ribat kitabesinin günümüze kadar ulaşmış olması önemlidir. Harezm'deki Belevli Kervansarayı adı ile bilinen ribat, Nişapur-Merv yolunda Büyük Selçuklu devleti dönemine ait 1114 tarihli Ribat-ı Şerif, 12. yüzyıla ait Ribat-ı Kerim, yine Nişapur yakınlarında Selçuklu dönemine ait olup Melikşah'a maledilen Ribat-ı Zafaranî ve Simnan'ın doğusunda Ahvan'daki Ribat-ı Anuşivan gibi ribatlar Selçuklu döneminde yapılmış ve günümüze ulaşmış yapılardır (Aslanapa 1964: 737-738). Bunların yanında Maverâünnehir, Sır Derya ve Amu Derya nehirlerinin etrafı olmak üzere bölgede genel hatları ile Taş Rabat'ın mimarisine benzer, başta Merv, Harezm ve Buhara güzergâhında Budina Rabatı, Tahiriye Rabatı, Nuşagird Rabatı, Suran Rabatı, Serob Rabatı, İşan Rabat, Ak Rabat, Sang Rabat, Maş Rabat, Hasan Rabat, Tugan Rabat, Şuruk Taş Rabat, Rabat-ı Malik, Paykend Ribatı, Daya Hatun Kervansarayı, Manakeldi Kervansarayı gibi çok sayıda ribat ve kervansaray bulunmaktadır (Buryakov-Baipakov-Tashbayeva-Yakubov 1999: 22, 26, 28, 30, 35, 39-40). Ayrıca Aslanapa, Türk mimarisinde en eski kervansarayların Karahanlılardan kalmış olduğunu ve bunların *ribat* olarak adlandırıldığını ifade eder (Aslanapa 1996: 233). Ribatların, coğrafi olarak batıdan doğuya doğru, tarihî süreç olarak da Emevîler, Abbasîler ve Türk-İslâm coğrafyasında ise Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Karahanlılarla birlikte yaygınlaştığı söylenebilir. 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar yapılan ribatların başlangıçta dinî amaçlarla yapıldıkları görülürken daha sonraları askerî, dinî, içtimâî gayelerle inşa edildikleri ve nihai olarak da kervansaray görevini icra eden yapılara dönüştükleri belirtilebilir. Bu noktada Taş Rabat'ın da fonksiyonunun ribatların fonksiyonlarına paralel olarak dönüşüm geçirdiği ifade edilebilir.

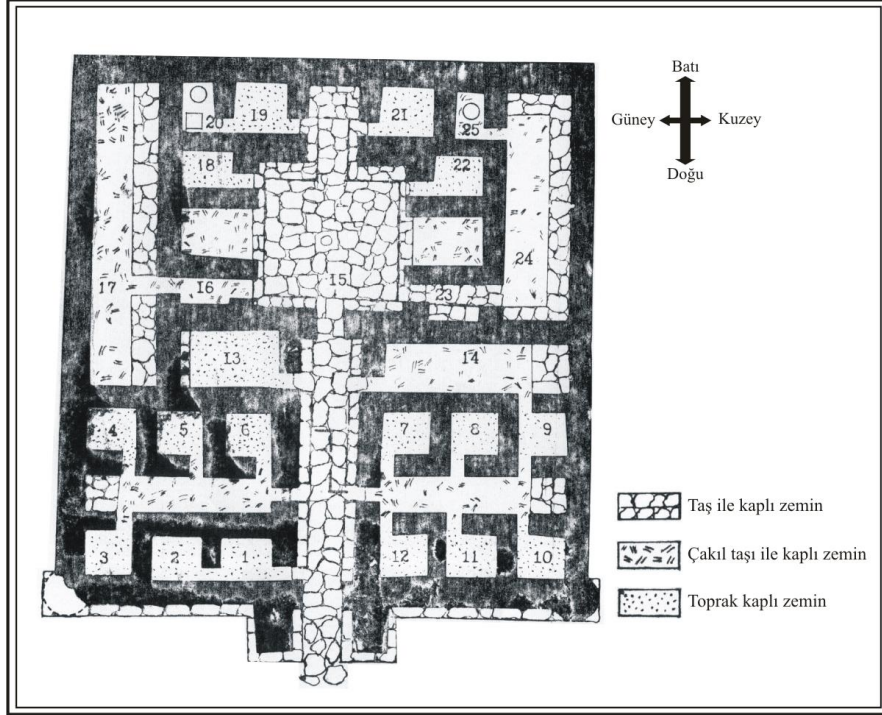
3. TAŞ RABAT'IN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Taş Rabat, doğu batı ve kuzey güney yönleri paraleline göre kurulmuş olup giriş kapısı doğuya bakar. Binanın kuruluşundaki bu yön planlaması, binanın güneşten tam olarak faydalanmasını sağlar. Türk halklarında güneşin doğuş yönünün kutsal addedilmesi ve iktidarın kaynağının doğudan geldiği anlayışına binaen *boz üylerin* yani çadırların giriş kapısı da doğuya dönük olur. Bu bağlamda Taş Rabat'ın yapılışında da bu eski Türk anlayışının etkili olduğu düşünülebilir.

Plan 1: N. N. Pantusov tarafından çıkarılan Taş Rabat'ın ilk planı.
Binanın genel planı, A-B, C-D ve E-F profillerinden görünümü (Pantusov 1916: 3-4)

Binanın hemen tamamı, 2-3 km uzaklıktaki bir bölgeden temin edilen şist taşıyla yapılmıştır. İç ve dış duvarları, 25 km kuzeyde bulunan Uynak Car bölgesinden alınan kaymak taşından yapılan sıva ile sıvanmış (Bernştam 1997: 355), ancak bu sıva zamanla dökülmüştür. Binanın doğu ve batı duvarı 32.4 m, kuzey duvarı 35.1 m, güney duvarı ise 34.8 metredir. Dış duvarlarının kalınlığı 1.85, iç duvarlarının kalınlığı ise yaklaşık 1 metre civarındadır. Başlangıçta binanın kuzey duvarı boyunca, oturmak veya bir şeyler koymak için yapıldığı düşünülen ve yerden yüksekliği 20-30 cm civarında olan uzun bir sofanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat günümüzde bu sofanın sadece izleri kalmıştır. Batı tarafı dağa yaslanan Taş Rabat'ın doğu cephesinden tek girişi vardır. Girişten sonra kemerli uzun bir koridorla kubbeli büyük salona ulaşılır. Koridorun sağ ve sol tarafında yine 20 cm yüksekliğinde sofalar bulunur. Koridorun uzunluğu 15.5 metre, genişliği 3.8 metre, yüksekliği ise 4.5 metredir. Zemini yaklaşık olarak 30 cm derinliğe kadar inen düz taşlarla kaplıdır. Koridordan girer girmez hemen sol tarafta iki odaya açılan bir kapı bulunur. Bu odaların binanın güvenliğini sağlayan görevliler için tahsis edildiği düşünülmektedir. Koridorun girişinden merkez salona kadarki kısım binanın birinci bölümünü teşkil eder ve burada kare biçiminde 12 adet küçük ve dikdörtgen biçiminde 2 adet büyük olmak üzere toplam 14 oda bulunur. Birer hücreyi andıran bu küçük odalar 7.7 ile 8.9 m², 13 numaralı oda 22.5 m², 14 numaralı oda 11.65x2.82 m ölçülerinde 32.8 m²'dir (bkz. Plan 2) (Peregudova 1989: 16-17).

Plan 2: Taş Rabat'ın iç planı (Peregudova 1989: Resim 4)

Binanın ikinci bölümü olarak kabul edilen kısmı merkez salonun etrafında şekillenmiştir. Salonun batı yönündeki duvar mihrap şeklindedir. Merkez salon 9.10x9.26 m ölçülerinde, doğu duvarı 5.05 m, batı duvarı ise 5.20 m yüksekliğindedir. Bu fark zeminin içe doğru eğimli olmasından kaynaklanmıştır. Merkez salonun çevresinde de 50 cm yüksekliğinde sofa bulunur. Ortasında 50 cm çapında ocak olduğu düşünülen bir çukur da bulunan salondan etrafındaki odalara kapılar açılır. Giriş koridorunun karşısındaki mihrap tarzındaki kısmın önünden de yandaki odaların girişleri bulunur. Mihrabın güney tarafındaki iki odadan (bkz. Plan 2) 19 numaralı olanı 10.7 m², 20 numaralı olan 6.6 m², kuzey yönündeki oda 3.23x3.33 m ölçülerinde olup 10.75 m²'dir. 20 numaralı odanın zemininde üzeri kare şeklinde büyük düz taşlarla kapatılmış iki kuyu (bkz. Plan 2, nu. 20) mevcuttur. Gıdaların bozulmaması ve muhafazası için yapıldığını düşündüğümüz bu kuyularla ilgili olarak ayrıca, binanın altından ulaşılan gizli bir geçidin giriş noktaları olduğu yönünde de görüşler vardır. 18 numaralı oda 7.6 m², 22 numaralı oda 7.9 m² olup bunların çakıl zeminleri merkez salondaki sofaların üst kısımlarıyla aynı seviyededir. Bu iki odanın girişleri yaklaşık 1.5 metre yüksekliğindedir. Giriş koridoru dışında binada iki koridor daha bulunur ve bunlardan 17 ve onun tam karşısında yer alan 24 numaralı salonlara ulaşılır. Bu koridorlardan güney taraftaki 18.9 x 4 m, kuzey taraftaki ise 14.6 x 4 m ölçülerindedir.

17 ve 24 numaralı salonların her ikisinde de duvar boyunca 95 cm'den 160 cm kadar genişliğe sahip sofalar bulunur. 24 numaralı salondan girilen 25 numaralı küçük odada yine ağzı, düz ve geniş iki taşla kapatılmış 90 cm çapında bir kuyu vardır. Binarın tavanı, 70x70 cm ebatlarında pencereleri bulunan irili ufaklı 19 kubbe ve iki düz tavanla kaplı olup merkez salonun kubbesi 9 m çapındadır (Peregudova 1989: 17-20).

Taş Rabat'ın arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen planları arasında küçük farklılıklar mevcuttur. Peregudova, 9 numaralı odadan 14 numaralı bölüme geçiş ile 13 numaralı oda ve 17 numaralı salon arasını kapalı gösterirken, Pantusov 9 numaralı oda ile 14 numaralı bölüm arasını kapalı, 13 numaralı odayı da ileri doğru uzatarak iki oda halinde göstermektedir (krş. Plan 1 ve Plan 2). Bu farklılıkların binanın 1981-1982 yıllarında yapılan restorasyon sürecindeki çalışmalardan kaynaklanmış olabileceği düşünülebilir.

Resim 2: Taş Rabat'ın giriş koridoru, merkez salon, girişin solundaki büyük oda ve merkez salonun kubbesinin içten görünümü (Fotoğraf: Cengiz Buyar)

N. N. Pantusov, D. İmankulov, V. E. Nusov gibi araştırmacıların eserlerindeki planlarda bir takım küçük farklılıklar olsa da Taş Rabat'ın yapıldığı günden itibaren temel mimarisinin değişmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yapının bilhassa tavanıyla duvarlarının bazı kısımlarının zamanla büyük oranda yıkıldığını belirtmek gerekir. İç ve dış duvarlarının sıvalı olduğu fakat zaman içerisinde bu sıvanın döktüğü, sadece merkez salonun duvarlarının bir kısmında sıva kaldığı görülür. Günümüzde binanın merkez salonunda ve kuzey duvarının iç ve dış kısmında bulunan üç büyük yarığın, deprem neticesinde oluştuğu tahmin edilmektedir (Peregudova 1989: 20-21).

4. EFSANE TAŞ RABAT

Taş Rabat'la ilgili yazılı kayıtların bulunmaması ve yapılan araştırmalarda da ne zaman ve ne amaçla kurulduğuna yönelik açık ifadelerin kullanılamaması, yapının çevresindeki yerleşim yerlerinde çeşitli efsanelerin üretilmesine yol açmıştır. Bilhassa Narın ve At Başı bölgelerinde görülen bu efsaneler Valihanov, Pantusov, Barthold vd. tarafından yazıya aktarılmıştır.

Valihanov'un kısaca aktardığı efsanelerde binanın sihirli bir özelliği olduğu yönünde hâkim bir inanış vardır. Bunlardan bölge halkı arasında en yaygın olanı, yapının odalarının ilk sayıldığında 40, tekrar sayıldığında ise 39 şeklinde çıktığı ve bu surette her sayımda binanın oda sayılarının değiştiği şeklindedir. Bu hususu, Asyalıların batıl inançlara olan eğilimleriyle izah eden Valihanov, binanın yapımında aranan mucizevî güç ve diğer batıl inançlardan dolayı Taş Rabat'ın giriş kapısının eşiğinin hiç kurumadığını, burada kesilen kurbanlar sebebiyle devamlı surette kanlı olduğunu ve kapının üst kısmında çok sayıda koyun ve keçi başının asılı bulunduğunu aktarır (Valihanov 1985: 28).

Taş Rabat'la ilgili Pantusov da iki efsane derlemiştir. Bunlardan biri şöyledir: "Çok eski zamanlarda, Kara Kırgızların dini bütün olmadıkları, ateşe taptıkları, kandillere yağ döküp önünde eğildikleri zamanlarda, onların yaşadıkları bölgeye Roma'dan, Arap kavminden biri geldi, yanında onunla aynı dini paylaşan akıllı ancak Kara Kırgızların inandığı dinden başka bir dine inanan insanlar vardı. Güçlü bir bahadır gibi yanındakilerle görülmemiş bir bina inşa etmeye başladılar ve onu kısa sürede bitirdiler. Buraya yerleştikten sonra o bölgedeki halka tebliğde bulunmaya, ihtiyacı olanlara barınak sağlamaya başladılar. Bir sebeple başrahip uzun süre ortadan kayboldu, diğerleri ise batıdan gelip doğuya gidenler tarafından tutsak edildiler ve onlarla birlikte götürüldüler." (Pantusov 1916: 7).

Pantusov'un aktardığı ikinci efsane ise şu şekildedir: "Roma'dan oğluyla birlikte bir aziz gelir. Her ikisi de birer bahadır gibidir. Genç ve yakışıklı oğlan başka dinden bir kıza âşık olur, onunla evlenmek ister. Fakat güzel kız evlenmeden önce gelecekte birlikte yaşayacakları bir saray yapmasını ister. Oğlan sarayı yapabilmek için babasından yardım ister. Babası, inşaat esnasında etrafa, uzaklara bakmaması koşuluyla oğlunun isteğini kabul eder. Fakat oğlu bu şarta uymaz ve ortadan kaybolur gider. Böylece bitmek üzere olan binanın kubbesi de yarım kalır." (Pantusov 1916: 7).

Taş Rabat' hakkındaki iki efsane yayımlayan Voytsehoviç'den nakledilen birinci efsane şöyledir: "Çok çok eski zamanlarda iki oğlu olan bir han vardı. Her iki oğlunu da çok seviyordu. Her ikisini de akıllı ve kabiliyetli buluyordu. Bununla birlikte kendisinden sonra hanlığını onlar arasında paylaşarak ikiye de bölmek istemiyordu. Fakat tahta hangisini varis bırakması gerektiğine de bir türlü karar veremiyordu.

Han bir gün her iki oğlunu da yanına çağırır:

Evlatlarım her ikinizi de çok seviyorum. Şüphesiz ki her ikinizin de devleti yönetebileceğinize inanıyorum. Fakat ülkeyi aranızda paylaşarak bölmek istemiyorum. Bunun için şöyle bir karar aldım: İkiniz de farklı yönere gidin, halkın arasına yerleşin. Halkın refahı ve mutluluğu için ne yapmak gerektiğine karar verin.

Bunun ardından evlatları hanlığın toprakları içerisinde farklı yönere doğru giderler. Uzun bir sürenin ardından hanın büyük oğlu, devletin büyüklüğünün askerî

gücüyü ölçüldüğü kanaatine varır, hanlığın sınırlarında kaleler inşa ettirir. Bunlardan birini Oş şehrine yakın bir yere, diğerini Taş Rabat'a yaptırır.

Küçük oğlan ise tamamen farklı bir karar alır. Tarım, ticaret, üretim, halkın refah seviyesini yükseltmek ve eğitimini arttırmak ile çok daha fazla gelişme sağlanabileceğini düşünür. Bu doğrultuda çalışır ve çalışmaları ile halkın sevgisini kazanır. Böylece handan sonra tahta o geçer." (Voytsehoviç 1894: Nu. 2'den naklen Pantusov 1916: 9).

Voytsehoviç'den nakledilen ikinci efsane şöyledir: "Bu bölgede bahadırlar yaşıyordu. Onların yaptıkları karşısında tanrı gazaba geldi, onları yok etmek istedi. Ülkelere sular altında bıraktı. Sadece dindar olan baba ile oğlu sağ kaldılar. Baba, tanrıya şükürünün bir ifadesi ve daha sonraki nesillere de tanrının rahmetini hatırlatmak gayesiyle vadinin kenarına, dağların yakınına, yıllarca yıkılmayacak sağlamlıkta bir bina inşa etmek ister. Oğluyla birlikte dağa çıkarlar, oğlunu dağa bırakır ve inşa edecekleri bina için oradan aşağı taş fırlatmasını söyler. Ancak çalışırken ne duyarsa duysun arkaya bakmaması hususunda onu ihtar eder. Oğlu taşları aşağı doğru fırlatmaya başlar, bir süre sonra birinin harika, nazik, sevgi dolu, büyüleyici bir sesle şarkı söylediğini duyar. Geriye dönüp bakmak ister ama dayanır. Ses gittikçe yaklaşır, içindeki bakma istediği de o kadar artar. Sonunda dayanamaz ve arka tarafa doğru döner. İlerisinde batmakta olan güneşin altın sarısı parıltıları arasında eşsiz güzellikte bir kız durmaktadır. Bahadır genç hemen önüne döner ve aşağı doğru taşları fırlatmaya devam eder. Fakat gücünün azaldığını, büyük taşları fırlatamadığını fark eder. Bu arada kız şarkı söyleyerek ona doğru yaklaşır. Bahadır ikinci kez ona doğru döner, gücü daha da azalır ve sadece çok küçük taşları fırlatabilecek hâle gelir. Aşağıda olan babası fırlatılan taşların git gide küçülmesinden oğlunun onu dinlemediğini anlar. Bunun üzerine tanrıya oğlunu efsundan kurtarması için dua eder, fakat duası kabul görmez. Oğul üçüncü defa arkaya döndüğünde kız onu tamamen büyüünün etkisine alır ve böylece bina tam olarak bitirilmeden kalır. (Voytsehoviç 1962: Nu. 2'den naklen Pantusov 1916: 8-9).

Taş-Rabat ile ilgili bir diğer efsane de şöyledir:

"Çok eski zamanlarda iki oğlu olan kudretli bir han yaşıyordu. Aralarındaki yaş farkına rağmen ikisi de babalarının gönlünü hoş etmişlerdi ve babaları hangisinin tahta lâyük olduğuna karar veremiyordu.

Bir gün büyük oğlunu çağırdı ve şöyle dedi:

Ben artık yaşlandım. Hanlığın senin eline geçeceği güne az kaldı; fakat gözüm arkada kalmadan ölmem için, ne gibi kabiliyetlerin olduğunu bana göster.

Bir süre sonra, büyük oğlan babasının yanına geldi.

Hanlığımız büyük ve zengin, diye başladı; fakat daha da zengin olabilir.

Han hayretle oğluna baktı ve çıt çıkarmadan dinlemeye devam etti.

Oğlu evet daha da zengin, diye tekrarlardı. Mallarımızı başka ülkelere götürüp satacak bir kervan hazırlardım, sonra tüccarları davet ederdim. Kervanlar bizim topraklarımızdan da geçsinler diye öyle bir kervansaray yaptırırdım ki, orada konaklasınlar ve misafirperverliğimizi görsünler.

Tamam, senin dediğin gibi olsun, der han.

Fakat bir süre sonra han ölür.

Büyük oğlan babasına karşı son vazifelerini de yerine getirdikten sonra kervan ile başka ülkelere doğru yola koyulur. Döndüğünde ise yabancı ülkelerden gelen tüccarları karşılamaya hazırlanır.

Öyle bir kervansaray yaptırmayı düşünür ki, bin yıl dursun. Ülkesinin dört bir yanındaki ünlü ustaları toplar ve işe başlanır. Taş kervansarayın yapımı uzun yıllar alır ve sonunda tamamlanır. Güzelliği ve endamı ile görenleri hayrette bırakır. Duvarlarının genişliği öbür kalelerinkinden aşağı değildir, odaları geniştir ve üç kemerli büyük bir salonu vardır.

Taş Rabat olarak adlandırılan bu kervansarayın ünü her yere yayılır. Birçok tüccar Taş Rabat'taki misafirperverlikten dolayı yollarını buraya çevirir.

Her geçen yıl han daha da zenginleşir, hizmetçileri de bundan nasibini alır.

O öldükten sonra yerine küçük kardeşi geçer. Onun aslında çoktandır başka bir niyeti vardır. Askerlerini toplayıp kervanlara saldırır, onları yağmalar. Ganimetleri de kervansarayda toplar.

Bunun böyle ne kadar devam edeceği bilinmez, bunun üzerine komşu hanlar ona savaş açar.

Han, askerleri ile birlikte kervansaraya sığınır; fakat kalın taş duvarlar bile ona yardım edemez. Karşısındakiler çok güçlüdür. Han ve askerleri ölür. Taş Rabat'tan ise geriye yağmacı hanın serzenişleri gibi yıkıntılar kalır." (*Kirgizskiye Narodnyye Skazki* 1981: 330-331).

Son olarak V. V. Bartold'un aktardığı efsaneyi de belirtmek gerekir. "Taş Rabat, Aksu'dan bölgeye saldıran Çinlilerin kurduğu bir istihkâmdır. Buna karşılık Manas'ın kahramanlarından Koşoy da, Koşoy Korgon kalesini yaptırır ve Çinlilerle 29 yıl mücadele eder. Fakat Koşoy'un eşinin ihaneti sonucu Çinlilere karşı, bu mücadelesinde yenilir." (Bartold 1966: 59)

5. GÜNÜMÜZDE TAŞ RABAT

Tarihin derinliklerinden günümüze ulaşmış, Orta Asya tarih ve kültürünü yansıtan Taş Rabat'ın bulunduğu küçük vadide eskiden olduğu gibi günümüzde de hayatını devam ettiren insanlar bulunur. Yaklaşık 15-20 yurttan oluşan bu insanlar Taş Rabat'ın âdetâ manevî bekçileridir. Buraya göz kulak olurlar, tarihle iç içe yaşarlar.

Hayatlarını hayvancılıkla geçiren bu aileler, at, inek, koyun ve topoz olarak bilinen dağ öküzleri bakarlar. Bu hayvanlardan bir kısmını ilkbahar ve sonbaharda At Başı kasabasındaki pazara getirerek satarlar ve böylece geçimlerini sağlarlar. Taş Rabat'ta yaşayan aileler için ilkbaharda bir telâşe başlar. İhtiyaçlarını karşılayacak kadar hayvanı sattıktan sonra diğer hayvanlarla birlikte bu küçük vadinin etrafındaki yüksek dağlara doğru göçe başlarlar. Bu göç Taş Rabat'ın doğusunda bulunan Çatır Göl'e kadar uzanır. Dağların tepesine doğru kademe kademe yapılan göçün ilerleyişini hava şartları belirler. Yüksek dağların üst kısımlarındaki geniş otlaklarda yazı geçiren hayvanlar, havaların soğuması ile birlikte tekrar kademe kademe Taş Rabat'ın olduğu küçük vadiye dönerler. Vadideki insanların bu hayat tarzı bir yandan da bölgede yüzyıllarca bu şekilde yaşamış olan konargöçerlerin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatlarını, gelişimlerini anlamak için önemli bir gözlem alanıdır.

Resim 3: Modern çağın seyyahları Taş Rabat'ı ziyaretlerinde buradaki boz üyelerde konaklarlar (Fotoğraf: Cengiz Buyar)

Kışın Taş-Rabat'ta hayat hayli zordur ve buranın bekçileri olan aileler kışı mücadeleyle geçirir. Bilhassa yabani dağ ineklerini, dağların yüksek yerlerinden aşağı taraflara indirmeleri ve olatmaları gerekir. Bunun yanında kurt ve diğer yırtıcı hayvanlara karşı sürülerini de korumalıdır. Taş Rabat sakinlerinin kışın en büyük eğlenceleri avcılıktır. Av tazıları ve kuşları ile tilki ve kurt avına çıkarlar. Yakaladıkları bu yırtıcı hayvanların kürklerini ise satarak aile bütçesine katkı sağlarlar.

Taş Rabat artık çağdaş seyyahların ve kervanların Kırgızistan'daki uğrak yerlerinden birini teşkil eder. Burası çağdaş seyyahlar için bir varış ve konaklama noktasıdır. Bilhassa Mayıs ile Eylül ayları arasında çok sayıda yerli ve yabancı turist burayı ziyaret eder. Bilhassa yabancı seyyahlar için yemyeşil dağların arasında yer alan Taş Rabat, âdetâ tarihin derinliklerinden günümüze ulaşmış efsanevî bir konaklama yeridir. Ziyaretçiler tarihin ve eşsiz doğanın havasını teneffüs etmek için burada en az birkaç gece geçirmeye gayret ederler.

SONUÇ

Taş Rabat'la ilgili yapılan araştırmaların çoğunda binanın 15. yüzyılda inşa edildiği görüşü hâkimdir ve bu görüş Tarih-i Raşidî'de geçen ve mahiyeti tam olarak anlaşılamamış olan kayıtlara dayanmaktadır. Tarih-i Raşidî'deki bilgilerin Taş Rabat'la ilgili olduğu kabul edildiği takdirde yapının 15. yüzyılın başında kurulduğu düşünülebilir. Bir diğer görüş, binanın 10.-12. yüzyıllarda yapıldığı şeklindedir ve bu görüşte olanların sayısı diğerlerinden az olmasına rağmen görüşleri daha ciddi verilere dayanmaktadır. S. Ya. Peregudova ve C. İmankulov, gerek mimari özellikleri gerekse içerisinde bulunan malzemeler üzerinde yaptıkları analiz sonuçlarını kullanarak binanın 10.-12. yüzyıla ait olduğunu belirtirler. Çok kesin ifadeler kullanan C. İmankulov, binanın bitişiğinde mahzene benzer, kerpiçle kapatılmış bir mezar bulunduğunu, mezardaki 27x27x4 cm ölçülerindeki, 10.-12. yüzyıl olarak tarihlendirilen bu kerpiçlerin tipik bir şekilde Karahanlı dönemine ait olduğunu, dolayısıyla da Taş Rabat'ın 11.-12. yüzyıllarda inşa edildiği noktasında şüphe kalmadığını ifade eder (İmankulov 2000: 119-120).

10-12 yüzyıllarda yapıldığı büyük oranda kabul edilen Taş Rabat'la ilgili bir diğer tartışma da ne amaçla yapıldığı üzerinedir. Burası bir Budist tapınağı mıdır, Nestûri manastırı mıdır, kervansaray mıdır yoksa ribat mıdır? Bu hususta açık bir neticeye varılamamasının temel sebepleri binanın ana ulaşım yolları dışında bir vadiye bulunması ve mimari tarzının belirtilen bütün yapılara has özellikler göstermesindedir. Bunun yanında belirtilen yapıların hiçbirinin mimari tarzıyla tam olarak örtüşmemesi, hiçbirinin fonksiyonlarını icra edecek bir mimari yapıya da tam olarak uygun gelmemesi, binanın yapılış amacı ile ilgili kesin bir sonuca varılmasını güçleştirmiştir.

Taş Rabat'ın bir Budist tapınağı olduğu düşüncesi; Orta Asya'da 10. yüzyıla kadar Budist misyonerlerin etkili olması, Budistlerin genel itibarıyla Taş Rabat gibi ücra yerlerde yaşamaları ve binanın ilk kısmındaki hücreyi andıran küçük odaların Budistlerin inziva mekânları olarak değerlendirilmesine dayanmaktadır. Bu görüş sahipleri, aşağıda ayrıca bahsedileceği üzere iddialarını destekleyecek somut deliller ortaya koyamamışlar daha çok yapı ile ilgisi olmayan dayanak noktalarından hareket etmeye çalışmışlardır.

Bazı araştırmacılar 10.-14. yüzyıllarda Orta Asya'da Nestûri Hristiyanlığın yayılmış olması, Taş Rabat'ın Nestûri misyonerlerin hareket halinde buldukları yol üzerinde bulunması ve yine onlara uygulanan baskılardan uzak olan bir bölgede bulunması, binanın bilhassa büyük salonunun manastırlardaki âyin salonlarına uygun olması gibi sebeplerle Taş Rabat'ın Nestûri Hristiyanlarına ait bir manastır olabileceğini iddia ederler. Bu iddiayı savunanların binanın yapılış dönemini genel olarak 15. yüzyıl olarak kabul etmeleri ise ayrıca bir çelişki teşkil eder. Çünkü bu yüzyılda Orta Asya halkları arasında İslamiyet artık iyice yerleşmiş, Hristiyanlar farklı bölgelere göç etmişler ve bölgede Hristiyan nüfus yok denecek kadar azalmıştır.

Taş Rabat'ın kervansaray olduğunu ileri sürenler ise, binanın mimari şeklinin Orta Asya'daki diğer ribat ve kervansaraylarla genel itibariyle aynı olduğu ve 15. yüzyılda Muhammed Han ve Abdullah han dönemlerinde bölgede çok sayıda bu tarz yapılar inşa edildiği ve buranın İpek yolu üzerinde bulunan At Başı ve Kâşgar arası güzergâhta kısa süreli konaklama yeri vazifesi gördüğü şeklinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Taş Rabat'ın bir Budist tapınağı olduğunu düşünmek öncelikle mimari açıdan pek mümkün görülmemektedir. Çüy vadisindeki Krasnoreçka ve Akbeşim (Suyab) gibi tarihi şehirlerdeki kazılarda ortaya çıkarılan 7.-8. yüzyıllara ait olup 11. yüzyıla kadar varlığını devam ettirdiği belirtilen ve Orta Asya Budist mimarisinin en tipik örneklerinden sayılan Budist tapınakları incelendiğinde bunların mimarisinin Taş Rabat'ından farklı olduğu açıkça görülmektedir. Söz konusu tapınak kazılarında çok sayıda Buda heykeli ve Budistlere ait malzemeler bulunmuşken (Nusov 1971: 12-13; İstoriya Kirgizskoy SSR 1 1984: 351; Suyab. Ak-Beşim 2002: 123; Tentiyeve-Tentiyeveva 2003: 27-30; Buryakov-Baipakov-Tashbayeva-Yakubov 1999: 83, 93-94; ayrıca bkz. *Budizm i hristianstvo v kulturnom nasledii tsentralnoy azii*: 2003; yine bkz. Klimkeit 2009: 93-108), Taş Rabat'ın ne iç ve dış yüzeylerinde, ne de içinde ve çevresinde yapılan kazılarda Budistlere ait herhangi bir malzemenin ve işaretin bulunmamış olması da buranın bir Budist tapınağı olmadığını ortaya koymaktadır.

Nesturi manastırını olduğu yönündeki görüşte temelsizdir. Bu görüşü destekleyen somut deliller ortaya koyulamadığı gibi binanın mimari yapısı ve buluntular da bu yönde bir fikir yürütmemize imkân vermemektedir. Ak Beşim'deki kazılarda bulunan kilise mimarisinin Taş Rabat ile benzeşmemesi (Suyab. Ak-Beşim 2002: 45, 101) bir yana, Taş Rabat ve çevresinde günümüze kadar Hristiyanlığa ait malzeme, mezar taşı, tasvir, heykel, yazılı metin, figür, resim gibi hiç bir kalıntıya da rastlanmamıştır (İmankulov 2000: 118). Çüy vadisinde Nestûri haçı bulunan birçok mezar taşı ve yazılı taş ele geçmesine rağmen Taş Rabat'ta bu tarz bir mezar taşı, Hristiyanlığa ait bir figür veya heykel de tespit edilememiştir. Dolayısıyla buranın Nestûri Hristiyanlarına ait bir manastır olması da mümkün görülmemektedir. Ayrıca buranın Nestûri manastırını olduğunu ileri süren araştırmacılar esas olarak, Pantusov'un bölgeden aktardığı efsaneleri (bkz. Pantusov 1916: 7) ve N. L. Zeland'ın hiç bir incelemeye

dayanmayan fikir yürütmelerini (Zeland 1888: 22-23) görüşlerine delil olarak göstermektedirler ki, bu da fikirlerinin hayli temelsiz olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

Taş Rabat'ın yapılış amacı veya icra ettiği fonksiyonun anlaşılmasındaki en mühim nokta, ribat müessesesinin gelişim tarihi ve fonksiyonlarının tam olarak bilinmemesinde yatmaktadır. Orta Asya'ya batıdan yayılan, fonksiyonları çağın ihtiyaçları doğrultusunda; askerî istihdam noktası, dinî çalışmalar için bir üs, tekke, kısa vadeli konaklama noktası, kervansaray vb. şekilde dönüşüme uğrayan ribat müessesesinin bu fonksiyonları ve Orta Asya'da çok sayıda bulunan ve mimari açıdan bölgeye has bir tarz oluşturmuş olan hemen hemen aynı özelliklere sahip diğer ribatlarla karşılaştırıldığında Taş Rabat'ın aslında bir ribat olduğu açık bir şekilde görülür. Taş Rabat'ın etrafında Dunganlara ait olduğu tespit edilen çok sayıda Müslüman mezarı bulunmaktadır. Daha sonraki dönemlerde de buraya bölgedeki insanların ölülerini gömdüklerine dair bilgiler aktarılmaktadır. Kırgız Bilimler Akademisi'nden Taş Rabat'ta araştırmalar yapan bir ekip yapının duvarlarında Kuran-ı Kerim hatmi yapıldığına dair yazıyı ve Pantusov da binanın duvarlarında buradan geçen *sart*ların yani *tüccarların* binanın duvarlarına yazdıkları 1803, 1813 ve 1873 tarihli yazıları okumuştur. Burada Kuran-ı Kerim hatminin yapılması binanın Müslümanlar tarafından, tüccarların buradan geçmesinin ise bu güzergâhın onlar tarafından aktif şekilde kullanıldığını göstermektedir. Taş Rabat'ın bulunduğu vadinin güvenli ve korunaklı olması sebebiyle Kâşgar istikametine gidip gelen kervanların burayı kullandığı, son dönemlerdeki seyyahların, araştırma ve elçilik heyetlerinin dahi bu güzergâhı kullanmalarından da anlaşılmaktadır. Taş Rabat'la ilgili olmasa bile Mirza Muhammed Haydar Duğlatî tarafından verilen bilgiler de bölgede yerel yöneticiler arasında ribat yaptırmaya gelenekinin 15. yüzyılda hala devam ettiğini göstermektedir.

Bütün bunlardan hareketle netice olarak, S. Ya. Peregudova ve C. İmankulov gibi araştırmacılar tarafından 11.-12. yüzyıllara yani Karahanlılar dönemine ait olduğu tespit edilen Taş Rabat'ın, bir ribat olarak inşa edildiği ve bir Budist tapınağı ya da Hristiyan manastırı olmadığı, ribatların geç dönemlerdeki fonksiyonları doğrultusunda görev icra ettiği ve İpek Yolu'nun Çüy vadisine uzanan kolu üzerinde tüccarların, elçilerin ve seyyahların kısa süreli konakladıkları, gerekli zamanlarda da askerî birliklerin geçici olarak kullandığı bir mimarî yapı olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- ARISTOV, N. A. (2001), *Usni i kirgızı ili kara kirgızı: Oçerki istorii i bita naseleniya zapadnogo Tyan-Şanya i isledovaniya po ego isteričeskoy geografii*, Bişkek.
- ASLANAPA, Oktay (1964), "Ribat", *MEB İA*, IX, İstanbul.
- ASLANAPA, Oktay (1996), *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara.
- BARTOLD, V. V. (1943), *Oçerk istorii semireçya*, Frunze.

- BARTOLD, V. V. (1963), *Soçineniya*, II/1, Moskva.
- BARTOLD, V. V. (1964), "O hristianstve v Turkestanе v domongolskiy period" *Soçineniya*, II/2, Moskva.
- BARTOLD, V. V. (1966), "Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauçnoy tselyu. 1893-1894", *Soçineniya*, IV, Moskva.
- BERNŞTAM, A. N. (1997), "Taş-Rabat-Karavan-saray XV veka", *İzbrannıye trudy po arheologii i istorii kirgızov i Kirgızstan*, I, Bişkek.
- Budizm i hristianstvo v kulturnom nasledii tsentralnoy azii* (2003), ed. J. T. TENTİYEYEV, B. E. AMANBAYEVA, L. M. BEDUTOVA, V. A. KOLÇENKO, Bişkek.
- BURYAKOV, Y. F. -BAIPAKOV, K. M. -TASHBAYEVA KH. - YAKUBOV Y. (1999), *The Cities And Routes of The Great Silk Road (On Central Asia Documents)*, Tashkent.
- COMNENO, Maria Adelaide Lala (1997), *Nestorianism in Central Asia during the First Millennium: Archaeological Evidence*, Tarzana.
- DEVELİOĞLU, Ferit (2000), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara.
- DIETZ, Helen (2005), "The Eschatological Dimension of Church Architecture: The Biblical Roots of Church Orientation", *Sacred Architecture*, Issue 10.
- DUGHLAT, Muhammed Haidar (1895), *The Tarikh-i-Rashidi. A History of the Moghuls of Central Asia*, an english version edited with commentary, notes and map by N. Elias, the translation by E. Denison Ross, London.
- DUĞLAT, Mirza Haydar (1335), *Tarih-i Raşidi*, haz. Abbas Ğuli Gaffarî, Isfahan.
- DUĞLAT, Mirza Haydar (2006), *Tarih-i Reşidî*, (İngilizceden Çev. Osman Karatay), İstanbul.
- DULATİ, Muhammed Haydar (1999), *Tarih-i Raşidi (Raşidova istoriya)*, perevod s persidskogo yazıka, 2-e izd. dopolnennoye, Almatı.
- FETİSOV, A. M. (1881), "Ekskursiya v Za-Narinskiye gori v 1879 g.", *Turkestanskiye vedomosti*, Nu. 31.
- GALİTSKIY V. Ya. – PLOSKIY V. M. (1982), "K izuçeniyu Taş-Rabata", *Po sledam pamyatnikov istorii i kulturi Kirgızstana*, Frunze.
- HAYDAR, Mirza Muhammad (1996), *Ta'rih-i-Raşidi*, Taşkent.
- HUDYAKOV, Yu. S. (2009), "Taş-Rabat- Karavan-saray ili zamok?" *Priroda*, VI, Moskva.
- İMANKULOY, Djumamedel (2000), *Monumentalnaya arhitektura Kirgızstana X-XII vv.*, Basılmamış Kandidatlık Tezi, Bişkek.
- İstoriya Kirgızskoy SSR 1* (1984), red. kollegiya: V. M. PLOSKIY, M. B. CAMGERÇİNOV, O. K. KARAYEV, V. M. MASSON, V. P. MOKRİNİN, Bişkek.
- KAMIŞEV, Aleksandr (2013), "Taş-Rabat- manastır armyanskiy bratyev?", <http://karahanid.com/?q=node/48>, 09/18/2009. Erişim tarihi: 14. 12. 2013.
- Kirgızskıye narodniye skazki* (1981), (Haz. D. BRUDNIY - K. EŞMAMBETOV), Frunze.
- KLİMKEİT, Hans J. (2009), "Türk Orta Asyasında Budizm", (Çev. Mehmet T. BERBERCAN), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, Güz 2009 Konya.
- KLYAŞTORNIY, S. G. – PLOSKIY, V. M. –MOKRİNİN, V. P. (2013), "Ranyeye hristianstvo i tyurkskiy mir Tsentral'noy Azii", <http://www.akipress.org/kghistory/news:13641>; <http://www.akipress.org/kghistory/news:13645>, Erişim tarihi: 20. 12. 2013

- MARÇAİS, Georges (1964), "Rabat", MEB İA, IX, İstanbul.
- NUSOV, V. E. (1971), *Arhitektura Kirgizii s drevneyşih vremen do naşih dnei*, Frunze.
- PANTUSOV, N. N. (1916), *Taş-Rabat*, Konstantinopol.
- PEREGUDOVA, S. Ya. (1989), *Taş-Rabat*, Frunze.
- Suyab. Ak-Beşim* (2002), redkollegiya: M. B. PIOTROVSKIY, G. B. VİLİNBAHOV, A. Yu. ALEKSEYEV, vd., Sankt-Peterburg.
- ÜREKLİ, Muzaffer – ÜREKLİ, Fatma (2008), "İpek Yolu'nda Taş-Rabat Kervansarayı", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına. Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, (Ed.: Hayrunnisa ALAN, Abdulvahap KARA, Osman YORULMAZ), İstanbul.
- TABALDIYEV, Kubatbek (2011), *Drevniye pamyatniki Tyan-Şanya*, Bişkek.
- TENTİYEV, J. T. -TENTİYEVA, A. J. (2013), "İz istorii izuçeniya buddiyskih pamyatnikov arhitekturi na rannesrednevekovih gorodişçah severnogo Kirgizstana", *Budizm i hristianstvo v kulturnom nasledii tsentralnoy azii*, Bişkek.
- VALİHANOV, Ç. Ç. (1985), *Sobraniye soçineniy v pyati tomah*, III, Alma-Ata.
- VOYTSEHOVIÇ, A. (1894), "Taş Rabat", *Kirgizskaya stepnaya gazeta*. Osoboye pribavleniye k Ak-molinskim, Semipalatinskim i Semireçenskim obl. ved., Nu. 2, 9 yanvar.
- ZASIPKIN, B. N. (1954), *Vidayuşçiesya pamyatniki arhitekturi Kirgizii*, Frunze.
- ZELAND, N. L. (1888), *Kaşgariya i perevalı Tyan-Şanya. Puteviye Zapiski N. Zelenda*, Omsk.